2.4 Het landschap in de late prehistorie

De menselijke invloed wordt zichtbaar

In wat nu de gemeente Nunspeet is, hadden de bewoners zo'n 5000 jaar geleden te maken met grote landschappelijke veranderingen. Voor het eerst was niet alleen de natuur een belangrijke oorzaak van deze veranderingen, maar ook de mens zélf. Doordat de mens de zandgronden steeds intensiever ging gebruiken, verarmde de bodem en ontstonden langzamerhand uitgestrekte heidevelden, die lange tijd onbewoonbaar zouden blijven.[36]

Op deze foto uit 2003 is te zien hoe in het landschap rond Elspeet de prehistorie nog doorschijnt. Rechts in de Grote Kolonie de laagte van de Oude Beek. Het groene gras markeert hier de oude loop. Links is een open plek in het bos te zien met een grafheuvel.

Nederland vernat, Nunspeet blijft droog

Door de opwarming van het klimaat steeg de zeespiegel. Aanvankelijk lag het huidige Nunspeet nog ver van de zee. Omstreeks 8000 voor Chr. kon de Veluwebewoner nog honderden kilometers over min of meer droge zandgronden naar het noorden lopen. Het strand lag ergens bij de Doggersbank. Rond 5000 voor Chr. was de kustlijn al opgeschoven tot bij Alkmaar. Landinwaarts werden de voorheen droge zandgronden steeds natter, mede doordat rivieren hun water steeds minder goed konden afvoeren. Er ontstonden moerassen waar zich veen begon te vormen. Naarmate de zeespiegel steeg, schoof de overgang van droge naar natte gronden steeds verder landinwaarts. Omstreeks 2800 voor Chr. lag deze overgang al bij het huidige Nunspeet.[37] Het grootste deel van laag-Nederland, waaronder het Zuiderzeegebied, bestond toen uit uitgestrekte, nauwelijks begaanbare veenmoerassen. Er was in deze gebieden alleen bewoning op de kleiige oevers van de rivieren die door het veen stroomden, zoals de Vecht en de IJssel.

Omstreeks 3400 voor Chr. begonnen de boeren van de trechterbekercultuur met landbouw. Doordat ze het vee in het bos lieten grazen en kleine akkertjes aanlegden, ontstonden de eerste open plekken. Maar de landschappelijke veranderingen van de nieuwe samenleving bleven aanvankelijk beperkt. Wie in deze tijd over de Veluwe zou vliegen, zou op het eerste gezicht een onmetelijk oerbos aantreffen. Maar afdalend zouden de eerste kleine open plekken opvallen, met daarop akkers, weilandjes en boerderijen.

Ontbossing, de eerste heidevelden en bodemverarming

In de eeuwen die volgden werden de gevolgen van de landbouw goed merkbaar. De bevolking groeide gestaag, waardoor de landbouwproductie omhoog moest. De veehouderij ging een belangrijker plaats innemen. Door de intensievere begrazing werden de open plekken vergroot ten koste van het bos. Mogelijk hielpen de boeren deze ontbossing een handje door bomen te vellen of te ringen of door het bos te branden.[38] Vermoedelijk vonden deze activiteiten in eerste instantie vooral op de armere zandgronden plaats (de droge zandgronden op de kaart). Daar was het bos opener en was het makkelijker om open plekken te maken. Buiten de nederzettingen met boerderijen en akkers ontstond zo een landschap waarin grote open plekken zich afwisselden met oerbosrestanten en teruggroeiend bos. In eerste instantie bestonden de open plekken nog vooral uit kruidige graslanden, maar in de loop der eeuwen werden die graslanden steeds schraler.

Die verschraling was het gevolg van bodemverarming die gepaard ging met de ontbossing. Voedingsstoffen die met het regenwater naar de diepte spoelden, konden niet meer door boomwortels naar boven worden gebracht. Bodemkundigen noemen dit onomkeerbare verarmingproces 'podzolisatie'. Dankzij pollenkorrels die onder grafheuvels zijn begraven is dit proces nog te reconstrueren (zie thema 3.2). Op de extreem verarmde zandgrond kon het bos zich nauwelijks meer herstellen. Al vóór 2000 voor Chr. ontstonden zo de voorlopers van onze heidevelden: grote open vlakten met schrale graslanden en heide met slechts hier en daar wat bosrestanten.[39] Duizenden jaren lang zouden heidegebieden het landschapsbeeld van de Veluwe bepalen. Alleen als er lange tijd niet geweid of gebrand werd, kon weer bos ontstaan, dat echter lichter was dan het vroegere bos, met eiken en berken als voornaamste boomsoorten. In de lagere, nattere gebieden bleef het oerbos langer bestaan.

Ontvolking van de arme gronden

Door de bodemverarming moet het gebied ten noorden van de lijn Leuvenum-Wapenveld ontvolkt zijn geraakt. Er zijn uit deze periode nauwelijks archeologische vondsten van ná 2800 voor Chr. bekend. Het moet op het schrale zand uitermate moeilijk zijn geweest om akkers aan te leggen. Dat betekende overigens niet dat er niemand meer in deze gebieden kwam. De schrale graslanden en heidevelden bleven geschikt voor het hoeden van vee.

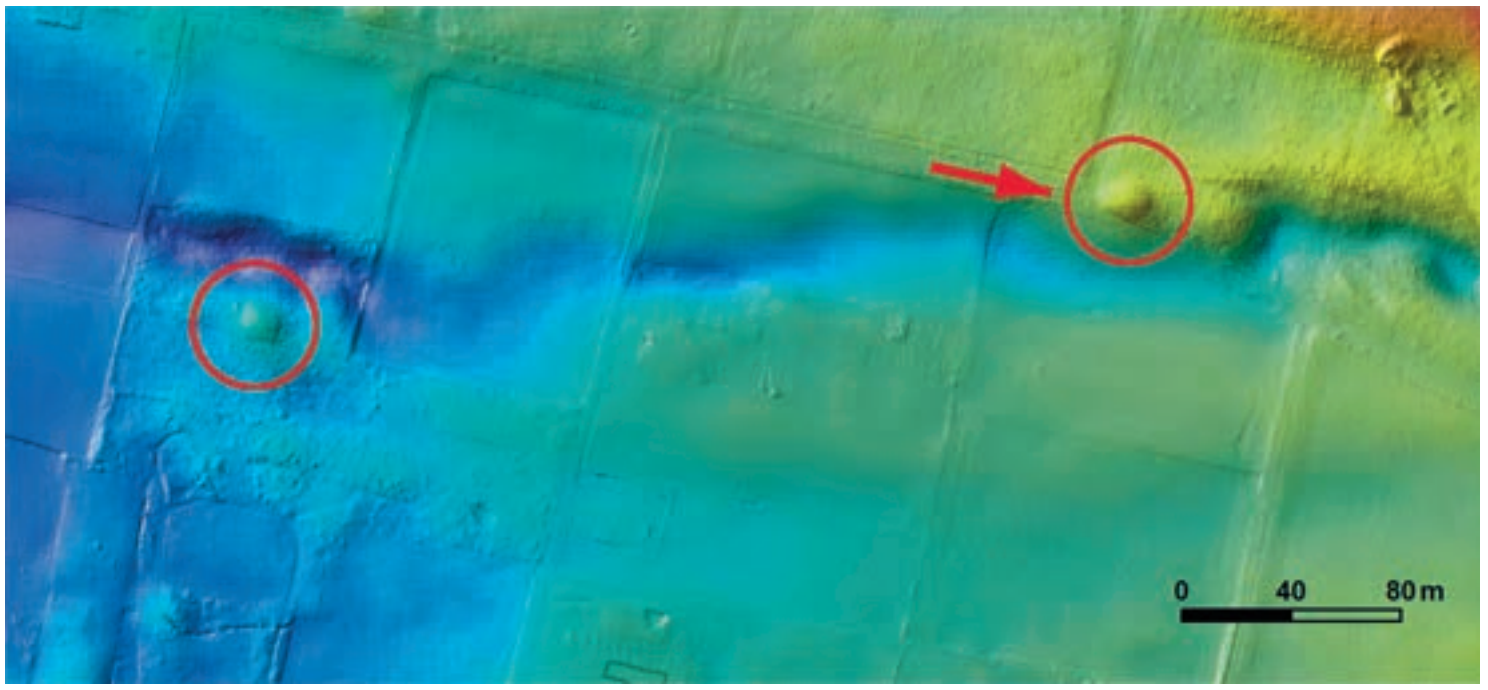

Op dit hoogtebeeld is de laagte van de Oude Beek goed te zien (de blauwe slingerende laagte, die van oost naar west loopt). Ook de twee grafheuvels zijn goed te zien, die pal tegen deze laagte zijn opgeworpen (rood omcirkeld). De pijl geeft de richting van de foto aan.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 30 28-10-2015 13:22:20

Bewoning op de rijkere zanden

Tussen 2900 en 2500 voor Chr. moeten de eerste boeren zich op de stuwwallen hebben gevestigd. We weten dat omdat op de stuwwallen aardewerk uit die periode is gevonden, de zogenaamde 'standvoetbekers'. Op de stuwwallen lagen de wat rijkere bruine zandgronden en stond tot die tijd waarschijnlijk nog oerbos. De stuwwallen boden een nieuw leefgebied, niet alleen voor boeren die vertrokken vanaf de arme zandgronden, maar ook voor hen die moesten wijken voor de oprukkende veenmoerassen ten noordwesten van de Veluwe. Aan de grote hoeveelheid vondsten op de stuwwallen (vooral grafheuvels) blijkt dat dit gebied ook later in de prehistorie in gebruik bleef.[40] Waar de boerderijen stonden, is niet zeker. Mogelijk lagen ze aan de onderkant van de stuwwal, dicht bij de plek waar nu de dorpen Elspeet en Vierhouten liggen. Hier waren natte gronden in de buurt, waar putten of poelen konden worden aangelegd. Maar ook óp de stuwwal was water voorhanden. Daar waar leem in de ondergrond was, stagneerde het regenwater. Op die plekken konden ook poelen of putten worden aangelegd. Leem was bovendien een belangrijk bouwmateriaal voor muren en dorsvloeren. Restanten van nederzettingen op de stuwwal, die nog niet of nauwelijks gevonden zijn, moeten dus ófwel aan de randen van de stuwwal liggen, ofwel in de buurt van gebieden met leem in de ondergrond, mogelijk in de buurt van de nog bestaande leemkuilen.
Het gebied ten noordwesten van Elspeet was opnieuw een belangrijk bewoningsgebied. De boeren woonden hier op de wat rijkere zandgronden die de laagten met oude beekbeddingen flankeerden, zo blijkt uit vondsten.

Het landschap op de rijkere gronden

Op de rijkere zandgronden langs de laagten ten westen van Elspeet – en mogelijk ook op de stuwwallen – lag een landschap met afwisselend bos, enkele boerderijen, akkers en weiden. Op verlaten akkers en weiden groeide bos terug. Landschapshistorici noemen dat een mozaïeklandschap. Dit landschap was veranderlijk. Mensen verbleven nog niet generaties lang op dezelfde plek. Na een verhuizing veranderden akkers in weide en vervolgens weer in bos, totdat het bos opnieuw werd gerooid.
In de beekdalen en in de natte lagere gebieden in het noorden van de huidige gemeente Nunspeet, lagen natte gronden die begroeid waren met elzenbroekbos. Mogelijk werd dit bos in de loop van de tijd opener en ontstonden er wei- en hooilandjes.

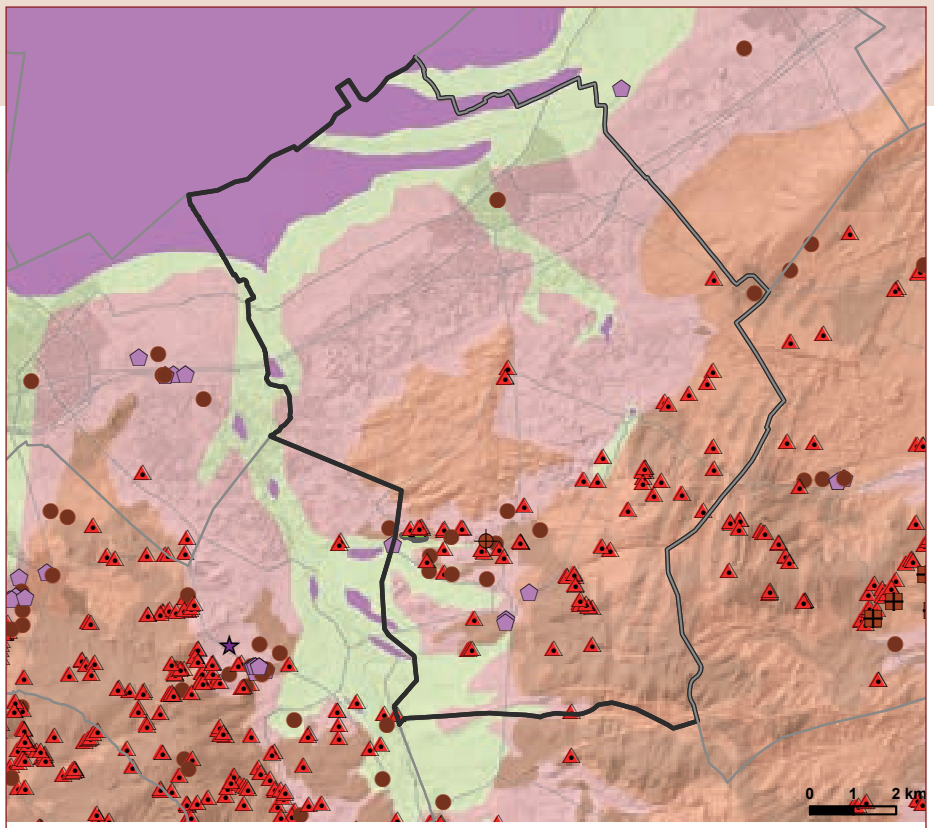

Bodem, bewoning en landschapsontwikkeling in de late prehistorie
Vondsten uit de late prehistorie in en rond de gemeente Nunspeet geplot op een aardkundige kaart die de situatie weergeeft van omstreeks 2800 voor Chr.

Een nederzetting in het laat-neolithicum, omstreeks 2500 voor Chr. De boeren creëren door kappen en ringen een weidegebied in de omgeving, zodat het bos opener wordt en de eerste heidevelden ontstaan. Teruggroeiend bos bestaat uit eiken en berken. Op de grotere open plekken zijn grafheuvels opgeworpen. Bob Brobbel maakte deze impressie voor de omgeving van de Houtbeek, een Veluwse beek ten noorden van Kootwijk.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 31 27-10-2015 16:48:13

5.4

De Veluwenaar

De boerenbevolking door de ogen van notabelen en reizigers

Over de landbouwpraktijk, de huisvesting of de armoede van de 'gewone' Veluwenaar zijn voldoende bronnen beschikbaar om een betrouwbaar beeld te schetsen. Voor een beeld van de denkwereld en het karakter van de Veluwenaar zijn veel minder bronnen voorhanden en zijn we aangewezen op de – vaak gekleurde – verslagen van romantische wandelaars en schilders en van de gegoede burgerij. Toch ontstaat hieruit een beeld van de gebruiken, de feesten en het gedachtegoed van de Veluwse plattelandsbevolking.

Markt te Nunspeet. Jaap Hiddink (1910-2000). Collectie gemeente Nunspeet.

Marktdag in Nunspeet, jaartal onbekend.[284]

Karakterschets

In hun jaarverslagen en brieven schetsten veel Veluwse burgemeesters de situatie in hun gemeente en besteedden daarbij ook geregeld aandacht aan de toestand van het boerenvolk. Vaak was het beeld dat daaruit naar voren kwam, weinig positief. Burgemeester Campegius Lambertus Vitringa van Ermelo beschreef in een brief aan de Commissaris van de Koning het boerenvolk in zijn gemeente als 'een stijve onbedreven Overveluwsche boer, geheel onder invloed van geestelijk gezag.'[262] Zijn zoon Herman Hendrik Vitringa, die zijn vader als burgemeester opvolgde, had evenmin een hoge dunk van de bevolking van zijn gemeente: bekrompen, onbeschaafd, onzindelijk, vol van hartstocht en baatzucht.[263]

De burgemeester van Barneveld, mr. C.A. Nairac, was genuanceerder. Hij was een kenner van de Veluwe en schreef in 1878 een karakterschets van de Veluwenaar.[264] Nairac vroeg zich af welke invloed de schrale grond van de Veluwe op de karaktervorming van haar inwoners had, te meer daar de Veluwenaar sterk gebonden leek aan de plek waar hij geboren was,[265] – een constatering waarin burgemeester Herman Hendrik Vitringa zich goed kon vinden, omdat de arme inwoners van zijn gemeente er maar niet toe te bewegen waren zich elders te vestigen. De Veluwenaar moest taai zijn, wilde hij de lange dagen – 'te lange dagen' – op het land met ploegen, eggen, mesten en zaaien vol kunnen houden. 'Aftobben', noemde Nairac dat. De houding van de boer maakte dit zichtbaar: rug en benen waren vroegtijdig gekromd.[266] 'Het gedwongen verkeer in de stille natuur,' schreef Nairac, 'bijna vreemd aan maatschappelijke omgang; het in 't zweet des aanschijns verdienen van even dagelijksch brood, zonder vooruitzigt op betere tijden; dit alles moet noodwendig invloed oefenen op karaktervorming en handelen.'[267]

Zuinigheid

Zuinigheid, soms aangeduid met bekrompenheid, was volgens Nairac dan ook een karaktertrek van de landbouwer – en gezien de slechte opbrengst van de grond, zelfs een levensvoorwaarde. De Veluwenaar mocht zuinig zijn, goedgeefs was hij ook. Hij gaf aan de bedelaar en de diaken. Maar Nairac vroeg zich af of het geven aan de bedelaar misschien ook niet voortkwam uit angst voor de 'rode haan', de angst dat de bedelaar bij weigering de hoeve later in brand zou steken. De Veluwenaar was namelijk ook hoogzuinig, '…want hij zal eerder de veearts voor zijn zieke dieren laten komen dan de arts voor een zieke huisgenoot; vee en dokter kosten geld. Mits het geen geld kost, wil hij een arme een dienst bewijzen. Een bewezen dienst beloont hij. Onderdanig is hij aan een ieder die zijn meerdere is. Naar de vreemde kijkt hij met enige achterdocht. Bij de handel op marktdagen komt deze achterdocht ook naar voren.' Nairac voegde er aan toe dat de Veluwenaar op de markt vaak te veel drinkt – een constatering die door alle burgemeester op de Noordwest-Veluwe werd onderschreven.[268]

Het mes zat volgens Nairac 'los in de zak', vooral bij de boerenknecht, en zeker als het zijn 'deern' betrof.[269] Kermis en markt waren berucht om de vechtpartijen. Alcohol speelde daarbij vaak een rol.[270] Op de markt in Nunspeet werd in 1876 een jongeman met een mes doodgestoken.[271] Burgemeester Backer van Elburg moest in 1899 de officier van

De boer en zijn wereld

In 1959 publiceerde dr. H.A. Sillevis zijn wetenschappelijke studie '*De boer en zijn wereld, de boerenbevolking van de N.W.-Veluwe sociaal typologisch beschouwd*'.[277] Vertrekpunt voor Sillevis was de constatering dat de 'N.W. Veluwe – de kuststrook langs de voormalige Zuiderzee van Hierden tot en met Doornspijk – één van de streken van Nederland [is], waar de boerenbevolking door zich te isoleren nog een specifiek eigen en vergelijkenderwijze aparte karakteristiek vertoont. 'Bij een oppervlakkige beschouwing blijkt dit reeds uit het feit dat de ouderen er nog geheel of gedeeltelijk de traditionele klederdracht trouw zijn gebleven.' Voordat deze specifieke boerencultuur zou verdwijnen, wilde Sillevis het karakter daarvan vastleggen. In zijn diepgravende sociologisch-antropologische studie constateerde hij onder meer dat de Veluwse boer door zijn gebondenheid aan de grond in een geografisch beperkte omgeving leefde. 'De gebogen houding was kenmerkend voor de boer. Spade, schop, zeis, sikkel en vele andere gereedschappen waren slechts in gekromde houding te bedienen. […] Het bewerken van de grond was zijn belangrijkste opgave. Bij al zijn activiteiten was hij afhankelijk van de seizoenen en het weer.' Hij moest werken 'in het zweet zijns aanschijns'. Sillevis: 'De Calvinistische geloofsovertuiging, waaruit deze imperatief voortkomt, past uitstekend bij de eisen, die de arbeidswereld door zijn geaardheid de boer stelt. Hij manifesteert met zijn altijd bezig zijn, willen zijn en moeten zijn, een bestaanssituatie, waar een verzoening tot stand is gekomen tussen eigen keuze en vreemde dwang. De boerse arbeidzaamheid is tegelijkertijd noodzaak, een gewoonte, een behoefte en een behoren.' In het harde werken zal de Veluwse boer overigens niet veel hebben afgeweken van boeren elders in Nederland. Maar met zijn studie heeft Sillevis wel een bijzonder diepgravend en goed gedocumenteerde beeld geschetst van het leven van de Veluwse boer.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 74 27-10-2015 16:54:45

Schaapskooi in Elspeet, jaartal onbekend (Streekarchivariaat West-Veluwe).

justitie in Zwolle verzoeken om extra marechaussee in te zetten om boeren en vissers op de jaarmarkt uit elkaar te houden. Bezoekers van de markt trokken toen met het nodige lawaai door de stad. Men liet zich de jaarlijkse confrontatie niet zo maar ontzeggen.[272] Dat men het recht zo nodig in eigen hand nam, bleek ook bij de kerkelijke conflicten in Ermelo en Elspeet rond het midden van de negentiende eeuw. Geweld werd niet geschuwd. Vechtpartijen leken tot de jaarlijks terugkerende gebruiken te behoren.[273]

Dat de inwoners van de Noordwest-Veluwe niet altijd even gemakkelijk en vriendelijk waren, kreeg ook dominee H.W. Witteveen in 1846 te horen. Een oudere collega waarschuwde hem: 'Witteveen,' zei hij, 'als zij u maar niet moorden te Ermelo, gelijk zij Bierhuis – de voorlaatste predikant – hebben gedaan.' Een andere predikant zei hem: 'Broeder! Te Ermelo zijn zij gewend het schaap te scheren en dan te slachten.'[274] Nog in 1918 werd melding gemaakt van het veel voorkomende bekkensnijden, een verboden spel dat vooral tijdens het schaapscheren werd gespeeld, en waarbij het de bedoeling was om de tegenstander met een mes of scherpe munt in het gezicht te verwonden.[275]

Het waren volgens burgemeester Nairac overigens vooral de mannen die zich misdroegen. Over de vrouwen was hij bijzonder hoffelijk: 'De vrouwen der Veluwe bezitten alle deugden, en geene der gebreken van de Veluwenaar.'[276]

De Veluwenaar anders?

De beschrijvingen van Nairac en de vaak ongenuanceerde berichten van zijn collega-burgemeesters botsten met de beschrijvingen van de romantische wandelaars en schilders, die de Veluwe vanaf 1850 steeds vaker aandeden. De Elburgse wandelaar en oud-militair H.G. Haasloop Werner tekende in de Geldersche Volks-Almanak van 1851 in het artikel '*Iets, betrekkelijk de gemeente Ermeloo en de zeden en harer inwoners*' een pittoresk beeld op van de gemeente en haar inwoners.[278] 'De vreemdeling moge zich bedroeven over een land waar schaarsheid der dorpen het bewijs is van de schraalheid van den bodem; toch leeft hier de landman vergenoegd op zijn eigen grond, schoon ook zijn overige rijkdom slechts een klein getal hoornbeesten van een ligt soort, en eene kudde Veluwsche schappen, bestaat. […] Volksvermaken en landelijke feesten zijn hun vreemd; slechts eenmaal in het jaar wordt bij de boeren, die schapen houden, schaapskermis of het feest der schaapscheren gevierd. Wat de geaardheid der Vierholters aangaat, men vindt hier het stijf eenvoudige van den boerenstand, maar zij zijn daarbij vriendelijk en beschaafd. […] De vrouwen en meisjes belasten zich, behalve met het huiswerk, met het schoonhouden en wieden der landerijen, en het aanleggen en onderhouden van een bloem- en moestuintje, dat slechts eenige schreden groot is, en waar […] kruiden gekweekt worden, die aan het hier zoo algemeen beminde melkmoes den eigenaardigen smaak geven moet.'[279] De Haarlemse doopsgezinde predikant Jacobus Craandijk schetste in zijn '*Wandelingen door Nederland*' dertig jaar later een vergelijkbaar beeld.

Schrijver en folklorist Jac Gazenbeek beschreef de gewoonten en gebruiken van de oude Veluwenaars. Afbeelding van een man van 'het echte Veluwsche ras', in het boek 'Het wilt en bijster landt van Veluwen' (1938).

De vraag die veel auteurs zich uiteindelijk stelden, was of de Noordwest-Veluwenaar een specifiek karakter had, dat hem onderscheidde van andere Nederlanders. 'Nee,' was over het algemeen de eindconclusie, al merkte burgemeester Nairac wel op dat op de Over-Veluwe – dat tegenwoordig de Noordwest-Veluwe wordt genoemd – het echte Veluwse karakter zuiverder bestond dan in zijn eigen gemeente Barneveld, waar de invloed van immigranten groter was.[280] Als de Veluwenaar al iets specifieks had, dan moest dit volgens Nairac gezocht worden in zijn godsdienstige opvattingen. Alle overige karaktertrekken had hij gemeen met andere plattelandssamenlevingen in gelijksoortige sociaal-economische en geografische omstandigheden.[281]

Oogstfeest in Hulshorst, waarbij de rogge traditioneel wordt geoogst. De foto is van 1994. Op de achtergrond molen De Maagd (Streekarchivariaat West-Veluwe).

Avondschemering op de Zoom, ca. 1905. Schilderij van Edzard Willem Koning (1869-1954). Collectie Gemeente Nunspeet, bruikleen particuliere collectie.

Ook Jac. Gazenbeek, een kenner van de Veluwe bij uitstek, sloot zich in 1938 bij de volgende conclusie van burgemeester Nairac aan.[282] 'De Veluwenaars houden er geen apart karakter op na, de schrale bodem maakte hen kerks, ernstig, voorzigtig, huiselijk, zuinig, arbeidzaam, goedhartig,' schreef Nairac aan het einde van zijn betoog. 'We zullen het hierbij laten, want hoe gaarne ook, Engelen kunnen wij niet van hen maken, en 't ging er waarlijk al druk op aan. Het grootste deel van mijn leven bragt ik onder hen door, met dankbare waardeering van het vele goede, dat den Veluwenaar kenmerkt. Sela!'[283]

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 75 27-10-2015 16:54:48

7.3 Het geloof in de twintigste eeuw

Vernieuwing in traditie

Wie aan de Veluwe denkt, denkt in eerste instantie aan uitgestrekte bossen, stuifzanden en heideterreinen. Maar de Veluwe staat ook bekend om het relatief grote aantal orthodox-gereformeerden. In de gemeente Nunspeet neemt de kerk nog steeds een centrale plek in het maatschappelijke leven in. Dat is bijvoorbeeld te zien aan het grote aantal kerkgebouwen, en merkbaar aan de zondagsrust die vooral in Elspeet wordt geëerbiedigd. Waarom is dit geloof juist op de Noordwest-Veluwe zo sterk vertegenwoordigd?

Kerkgang van een aantal vrouwen op de Zeeweg in Nunspeet in 1931.[385]

De oude Nederlands Hervormde Kerk van Elspeet op een ansicht van omstreeks 1928.[388] Een deel van de kerkgangers ging in 1919 over naar de Gereformeerde Gemeente in Elspeet. Na latere splitsingen zijn er in Elspeet tegenwoordig vijf kerken. Alle kerkgangers, ook die van de oude Hervormde Gemeente (nu PKN), noemen zich reformatorisch of bevindelijk gereformeerd. De kerken in Elspeet voelen zich daarom nauw met elkaar verbonden. Op 31 oktober herdenken ze gezamenlijk de reformatie. In verkiezingsjaren zijn er zijn gezamenlijke bidstonden voor de verkiezingen.

Bevindelijkheid

Veel protestantse kerken op de Noordwest-Veluwe hebben een 'bevindelijk' karakter.[378] Bevindelijk gelovigen leggen een grote nadruk op de persoonlijke geloofservaring en op de individuele roeping door God, de zogenaamde 'bevinding' of 'ervaring'. De waarheid van de Bijbel, de geloofsleer, wordt niet alleen begrepen met het verstand, maar ook aanvaard met het hart. Het ervaren van die waarheid, is voor velen een levenslang proces.

Bevindelijk gereformeerden zien de Bijbel als het Woord van God en vatten de inhoud letterlijk op, net als andere orthodox-gereformeerde gelovigen. Zij gaan ervan uit dat het leven van de mens in Gods handen is, zowel in voor- als tegenspoed. Bevindelijk gereformeerden gingen vooral in het verleden terughoudend om met technieken en voorzieningen die de uiting van Gods wil of de voorzienigheid mogelijk konden belemmeren. Lange tijd betekende dit dat bijvoorbeeld het afsluiten van een verzekering of de inenting tegen besmettelijke ziektes als polio niet op hun plaats waren. Televisie werd afgewezen vanwege de inhoud van veel programma's. Tegenwoordig is deze opstelling minder stringent geworden.

Het Veluwse feodale verleden

Enkele onderzoekers hebben zich afgevraagd of er historische oorzaken zijn voor het grote aantal bevindelijk gereformeerden op de Veluwe en in de gemeente Nunspeet. Een verband met de begintijd van de reformatie is moeilijk te leggen, omdat de noordwestelijke Veluwe juist lang katholiek bleef (zie thema 4.2).

De politicoloog Stuurman en de socioloog Wichers legden een verband met het feodale verleden van de Veluwe, met horige boeren en de alom tegenwoordige adel.[379] Na eeuwen van onderdanigheid zou de

De Nunspeetse kerken heten iedereen welkom bij hun diensten (bord aan de Eperweg, bij de gemeentegrens).

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 106 28-10-2015 10:00:55

Veluwse bevolking een aangeboren neiging hebben ontwikkeld tot godsdienstig en politiek conservatisme. Deze veronderstelling werd weerlegd door Verstegen en met hem de Nunspeetse historicus Sulman, die daar tegenin brachten dat de noordwestelijke Veluwe juist weinig 'overherigheid' kende. Veel minder dan in andere delen van de Veluwe of Oost-Nederland was er sprake van lokale adel. De boeren waren weliswaar vaak horig, maar na de middeleeuwen was die horigheid niet veel meer dan een set formele regels (zie thema 3.5), met als grondheer de Gelderse overheid, ver weg in Arnhem. 'Wij hebben geen edelman noch bedelman,' was een Elspeets gezegde. Verstegen oppert zelfs dat juist het gebrek aan overherigheid de opkomst van de bevindelijkheid heeft bevorderd.

Armoede in de negentiende eeuw

De bevolking op de Noordwest-Veluwe was weliswaar relatief vrij, maar ook arm. Hun boerderijen waren vaak klein en hun gronden schraal. In de negentiende eeuw was er een groeiend leger dagloners en keuters dat zich vestigde op de Zoom bij Nunspeet en Hulshorst, en op de Koloniën bij Elspeet (zie thema's 5.2 en 5.3). Verstegen oppert dat de afwezigheid van rijkere boeren (die vaak liberaal ingesteld waren), de arme bevolking gevoelig maakte voor sterk orthodoxe religieuze gevoelens.[380] Vormde een rechtzinnige geloofsleer en een letterlijke uitleg van de Bijbel het stevige anker in het onzekere bestaan van deze arme lieden? Er zijn wel aanwijzingen dat dat op de Veluwe inderdaad het geval was. Veel Veluwse gelovigen waren rechtzinnig in de leer. Veel Nunspeetse predikanten stonden onder invloed van het Réveil (zie ook thema 5.3), dat eveneens een rechtzinnige kerkleer voorstond.[381] Juist vanwege het orthodoxe karakter van de kerken in Nunspeet en Elspeet, was er weinig behoefte om aansluiting te zoeken bij de kerkelijke afscheidingsbewegingen van de negentiende eeuw. De Afscheiding van 1832 vond in de gemeente Nunspeet dan ook nauwelijks weerklank. De tweede belangrijke afscheidingsbeweging van die eeuw, de Doleantie van 1886 (wat 'klacht' of 'protest' betekent), vond wél enig gehoor in Nunspeet.[382] Dat had echter vooral te maken met plaatselijke interne conflicten, waardoor het hervormde kerkgebouw van Nunspeet maandenlang gesloten bleef.[383] Toen het reguliere kerkenwerk weer opgepakt werd, keerden veel Nunspeetse gelovigen terug tot de Nederlands Hervormde Kerk, al bleef er een dolerende gemeente in Nunspeet bestaan.[384] Uit de samenvoeging van de Doleantie met eerdere afscheidingsbewegingen ontstond in 1892 de Gereformeerde Kerken in Nederland. In Elspeet vond de Doleantie weinig tot geen ingang. Wel gingen er in de jaren erna druppelsgewijs leden over naar de dolerende gemeente in Nunspeet.

De bevindelijkheid komt tot uiting

Rond het einde van de negentiende eeuw werd de 'bevinding' steeds belangrijker en zichtbaarder in het orthodox-gereformeerde geloofsleven van Nunspeet en Elspeet, een ontwikkeling die zich hier en daar ook op andere plekken in Nederland voordeed. Het bevindelijke geloof zou in de loop van de twintigste eeuw in de gemeente Nunspeet uitgroeien tot de belangrijkste gereformeerde geloofsrichting.[386]

De nieuwe kerk van de Hersteld Hervormde Kerk in Elspeet (foto RD Archief, André Dorst).

De opkomst van de bevindelijke geloofsleer in de gemeente Nunspeet leidde in 1919 tot de oprichting van de Gereformeerde Gemeente in Elspeet, die voortkwam uit een afsplitsing van de Hervormde gemeenten in Elspeet en Garderen. In datzelfde jaar zag ook in Nunspeet de Gereformeerde Gemeente het licht, als afsplitsing van de Gereformeerde Kerk aldaar.[387] Ook na 1919 deden zich, net als elders in gereformeerd Nederland, verschillende kerkafsplitsingen voor. De meest recente vond plaats naar aanleiding van de fusie van protestante kerken tot de Protestante Kerk Nederland (PKN). In de loop van de twintigste eeuw is het kerkleven in de gemeente Nunspeet zodoende gemêleerder geworden. Binnen een groot deel van de bestaande kerkgenootschappen noemen de gelovigen zich bevindelijk.

Zichtbaarheid

Tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw was het bestaan van de orthodox-protestantse kerken vooral een geloofskwestie die in het openbare leven niet of nauwelijks zichtbaar was. Dat veranderde in de jaren '70, toen de rest van Nederland ontkerkelijkte, de televisie breed haar intrede deed en vrouwen zich emancipeerden en zich anders gingen kleden. Daardoor werden de orthodox-protestantse kerkgemeenschappen zowel in maatschappelijk als sociologisch opzicht zichtbaar, bijvoorbeeld doordat men kinderen niet liet inenten en geen televisie keek. Tegenwoordig verandert die houding langzamerhand. Veel bevindelijk gereformeerden verzekeren zich inmiddels wel, en laten hun kinderen inenten. Maar veel vrouwelijke leden van de bevindelijke kerken dragen ook tegenwoordig nog uitsluitend rokken, en gaan met hoed op naar de kerk. De rol van de vrouw beperkte zich lange tijd tot het huishouden. Bestuurlijk, zowel in de kerk als in het openbaar bestuur, waren zij ondergeschikt aan de man, al treden ook hierin tegenwoordig veranderingen op. Kenmerkend is ook het gebruik van de oudtestamentische taal, aangeduid als de 'Tale Kanaäns'. In de kerk wordt uitsluitend de Statenvertaling uit 1637 gebruikt en worden enkel psalmen gezongen op hele noten. De zondagsheiliging staat hoog in het vaandel.

Waarom men juist op de Noordwest-Veluwe heeft vastgehouden aan het bevindelijke geloof, heeft mogelijk ook te maken met het feit dat er in dorpen als Elspeet betrekkelijk weinig nieuwe bewoners van buitenaf zijn komen wonen. Maar mogelijk speelt bij deze trouw aan het geloof ook een positief bewustzijn over de eigen levensstijl een rol.

Kerken en voorzieningen

In maatschappelijk en landschappelijk opzicht komt de orthodoxe geloofsbeleving tegenwoordig in de eerste plaats tot uiting in het grote aantal kerken in de gemeente. Terwijl op veel plekken in Nederland de ontkerkelijking vanaf de jaren '70 leidde tot afnemend kerkbezoek en tot leegstand of zelfs sloop van oude kerkgebouwen, worden in de gemeente Nunspeet ook nu nog nieuwe kerken gebouwd. Het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente van Nunspeet – dat een regiofunctie heeft – is met circa 1900 zitplaatsen een van de grootste kerkgebouwen van Nederland (zie ook deel 2 thema 5.4).

Terwijl de verzuiling in Nederland de afgelopen decennia sterk is afgenomen hebben de gereformeerden in de gemeente Nunspeet ook tegenwoordig nog eigen bevindelijke scholen en eigen orthodoxe voorzieningen. Deze voorzieningen hebben ertoe geleid dat de gemeente een aantrekkelijke woonomgeving is geworden voor bevindelijk gereformeerden uit andere delen van het land.

De Bijbelgordel

De gemeente Nunspeet maakt deel uit van de zogenaamde 'Bijbelgordel', een geografische band die van de Zeeuwse eilanden via het rivierengebied en de Veluwe naar Overijssel loopt. In deze gordel wonen relatief veel bevindelijk gereformeerden, die bijna uitsluitend stemmen op de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Ook de ChristenUnie heeft binnen de Bijbelgordel meer aanhang dan elders. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 was de SGP veruit de grootste partij in de gemeente Nunspeet. De christelijke partijen behaalden gezamenlijk een ruime meerderheid.[389] Binnen de gemeente Nunspeet varieert het aantal bevindelijken. In het dorp Nunspeet is het percentage bevindelijk gereformeerden in de twintigste eeuw afgenomen, onder meer doordat er relatief veel nieuwkomers in het dorp zijn komen wonen, zoals defensiepersoneel, werknemers en welgestelden. Net als elders in Nederland, speelt ook de ontkerkelijking een rol. In Elspeet bleef de autochtone bevolking geconcentreerd. Daar stemt bijna 90% van de inwoners op een christelijke partij.

SGP	7
Christenunie	4
Gemeentebelang	4
CDA	2
VVD	2
PvdA	1
Alg. Belang	1

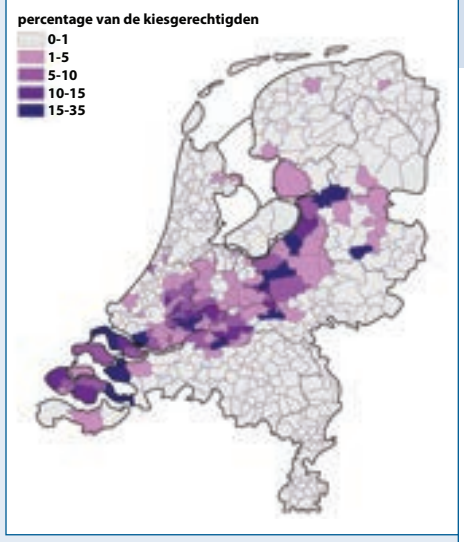

SGP stemmers in Nederland bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010.

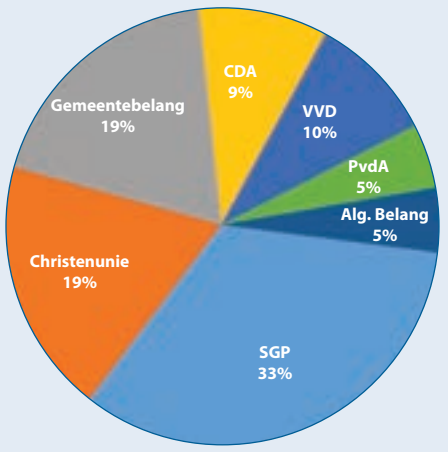

Verkiezingsuitslag en zetelverdeling in de gemeenteraad van Nunspeet na de verkiezingen van 2014.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 107 28-10-2015 10:01:02

1.3

Oude bossen

De oude droge bossen bij Elspeet en Vierhouten

Een belangrijk deel van het landschap in de gemeente Nunspeet wordt tegenwoordig gevormd door bossen. Vaak betreft het relatief jonge bossen, die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zijn aangelegd (zie deel 1 thema 6.7 en 6.8). Maar rond Elspeet en Vierhouten liggen ook aanzienlijk oudere bossen, die stammen uit de middeleeuwen. Landschappelijk zijn deze bossen vaak nog goed herkenbaar, en ook ecologisch zijn de bossen waardevol. Dit dubbele thema gaat in op deze zogenaamde malebossen van Elspeet en Vierhouten. Thema 1.4 gaat in op de oude bossen langs de Zoom en de Leuvenumse Beek.

Wie door het Vierhouter of Elspeter Bos wandelt, kan het oude boombos herkennen aan de metershoge moskragen, de instortende beuken, de kwijnende eiken en vooral de 'dansende beuken'. Op de foto het Elspeter Bos iets ten zuiden van de Vierhouterweg.

Ingestorte beuk in het Vierhouter Bos.

Malebossen

Het grootste deel van de oude droge bossen op de landschapskaart ligt binnen de begrenzing van de malebossen: het Vierhouter en Elspeter Bos. De malebossen stammen oorspronkelijk uit de middeleeuwen (zie ook deel 1 thema 3.6). Kenmerkend voor de malebossen is hun ligging op de stuwwallen. In de negentiende eeuw vormden deze bossen een groene oase in het dorre landschap van heide en stuifzand. Wandelaars en schrijvers bezongen de wijze waarop de oude malebossen 'de heuvelen bekronen'. 'Van verre onderscheiden wij de donkere massa's der Vierhouter, Leuvenumsche, Speulder en Soerensche bosschen, in wijden kring den horizon begrenzend.'[402] De oude bossen dankten hun bestaan aan de relatief rijke zandgrond van de stuwwal (waardoor op die plekken stevige bomen konden groeien) en aan de maalschappen die het bos beschermden (zie ook deel 1, thema's 3.6 en 4.6). Dit thema gaat vooral in op het historische landschap en de verschillende typen oude bossen.

Binnen de malebossen kwam zowel hakhoutbos, als opgaand bos voor. De voornaamste boomsoorten waren eik en beuk. In veel oude bossen zijn tegenwoordig de bomen verdwenen die er onder het oorspronkelijke malebeheer groeiden. Vaak zijn de bossen volledig omgezet naar bijvoorbeeld naaldbos. Maar er zijn ook nog grote stukken bos, waar het oorspronkelijke beheer zichtbaar is, zowel wat betreft boomsoorten als boomvormen. Om deze oude bossen op het spoor te komen is gebruik gemaakt van een inventarisatie van inheemse bomen en struiken, die veel in dergelijke bossen voorkomen.[403] De resultaten hiervan zijn globaal gecontroleerd. Uitgebreider veldonderzoek kan de resultaten in de toekomst aanscherpen en nuanceren.[404] Op basis hiervan worden de volgende varianten van het landschap van de oude malebossen onderscheiden.

Oude droge bossen, boombos met inheems beuk (VB2)

Boombos was in de negentiende eeuw de aanduiding voor opgaand bos, waarmee het werd onderscheiden van het veel vaker voorkomende hakhout. Het boombos van het Elspeter en Vierhouter Bos is na de opheffing van de maalschappen in de negentiende eeuw niet meer geheel gekapt of opnieuw geplant. Het boombos veranderde sinds die tijd wel van aard. Er werd plaatselijk gekapt of gedund en de bomensamenstelling veranderde. Ooit bestonden malebossen vooral uit eiken, die door de maalschappen werden bevoordeeld door jonge beuken te verwijderen. Toen dit beheer wegviel gingen beuken langzamerhand overheersen. Beuken geven veel schaduw, waardoor de eiken afstierven en er niet in slaagden zich te verjongen. In het tegenwoordige boombos zijn nog maar heel plaatselijk eiken te zien.

Het meest opvallende kenmerk van het boombos is – ook nu nog – de vaak uitgesproken kromme vorm van de bomen.[405] Vanwege deze beweeglijk ogende vormen spreekt men ook wel van het 'bos van de dansende bomen'. Er zijn verschillende hypothesen over het ontstaan van de kromme bomen. Het feit dat er veel licht in het bos was, is waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak. Door agrarisch medegebruik en het regelmatig kappen van bomen ontstonden open plekken. Bomen bij open plekken hadden de neiging naar licht te groeien, en werden daardoor krom.[406] Een andere veel genoemde reden voor de kromme vormen,

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 116 28-10-2015 10:04:13

is dat er sprake zou zijn van negatieve selectie. De maalschap oogstte vooral de rechte bomen; de overblijvende exemplaren hadden een genetische aanleg voor kromme vormen. Tot slot wordt ook een mogelijk hakhoutverleden als oorzaak genoemd.[407] De opgaande beuken zijn in deze zienswijze gegroeid uit vroeger hakhout. Soms zou dat aan de verbrede stamvoet van de bomen nog te zien zijn.

Kenmerkend voor het boombos zijn ook de metershoge moskragen rond de stammen. Als oorzaken worden genoemd: de permanent hoge luchtvochtigheid, de ouderdom van het bos, waardoor relictpopulaties mossen konden overleven, het extensieve bosbeheer, dat zorgt voor stabiliteit van de milieuomstandigheden, en de aanwezigheid van veel dood hout, kromme stammen en bastwonden.[408]

Ten slotte is de aanwezigheid van instortende beuken kenmerkend. Als de beuken niet worden gekapt, kunnen ze enkele honderden jaren oud worden, maar uiteindelijk sterven ze af. De dode stammen blijven vaak nog even staan, vaak bedekt met tonderzwammen, en vallen uiteindelijk om.

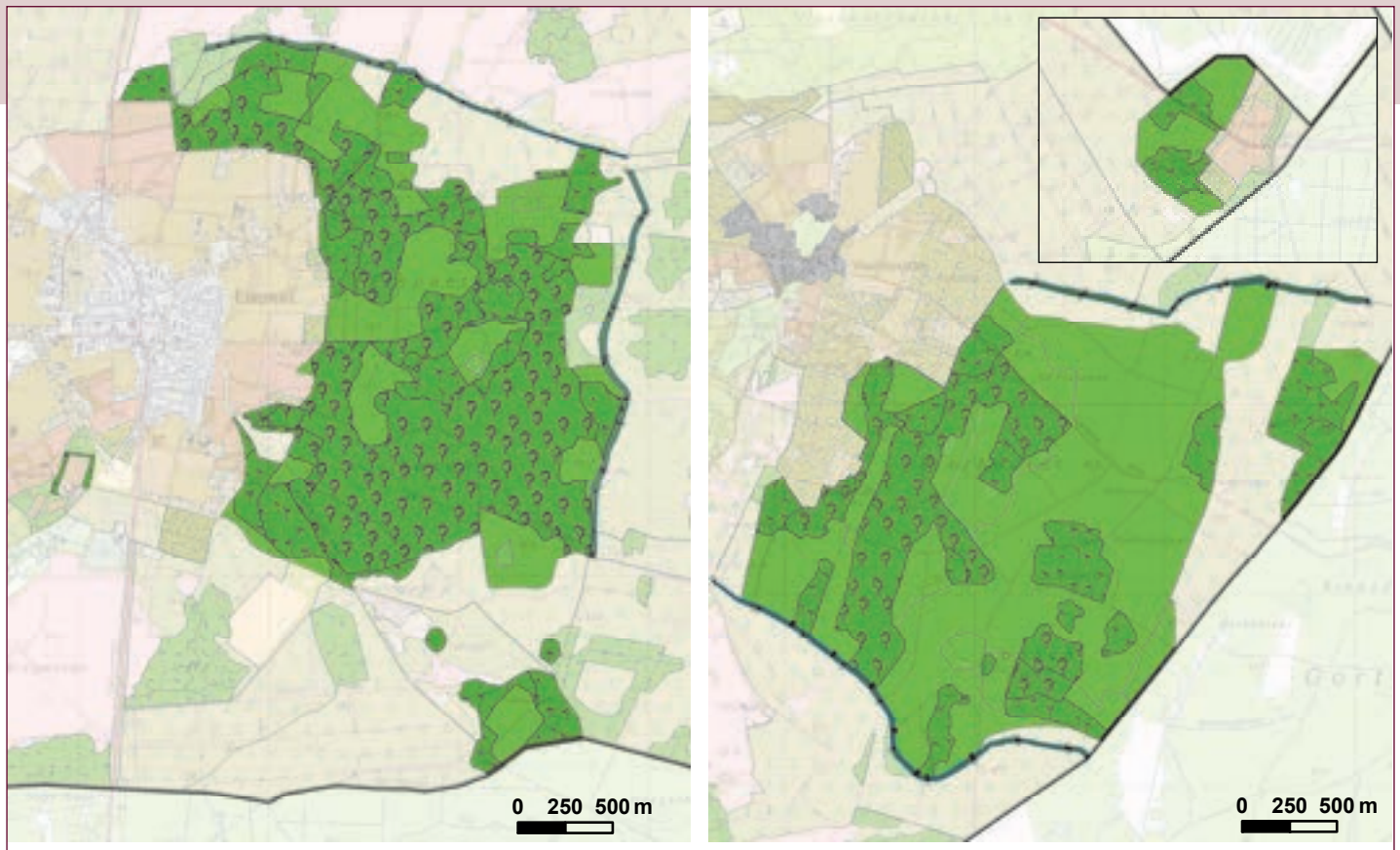

Oud bos bij Elspeet (links) en Vierhouten (rechts; de inzet betreft het oude bos bij Soerel). Als oude bossen zijn aangemerkt die bossen die al in de eerste helft van de negentiende eeuw bestonden. De oude bossen op de landschapskaart zijn grotendeels gelegen binnen de bezitsgrenzen van de oude maalschappen.

Het Elspeter Bos vanuit de lucht.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 117 28-10-2015 10:04:20

2.7 Historische buitenplaatsen

Huize Hulshorst

Op de overgang van het Veluwemassief naar de kustvlakte ontstonden vanaf de zestiende en zeventiende eeuw buitens, waar rijke stadse kooplieden van het buitenleven konden genieten. Aanvankelijk ging het om betrekkelijk eenvoudige 'Stenen Camers', maar in de loop van de tijd werden de buitens uitgebouwd tot voorname huizen met waterpartijen en uitgestrekte parken en tuinen. Nog steeds wordt het landschap rond Hulshorst en Nunspeet gekenmerkt door de buitens Groeneveld, Essenburg, Hulshorst en Grote Bunte.

Verdwenen landhuis

Aan het begin van de negentiende eeuw had Huize Hulshorst het aanzien van een langwerpige boerenhoeve. De familie Van Meurs breidde het huis later die eeuw uit met enkele vertrekken.[496] De foto boven – een ansichtkaart van omstreeks 1900 – geeft het resultaat van die uitbreiding weer. In 1904 werd het huis verhoogd met een etage. De foto links – een ansicht uit omstreeks 1905 – laat zien dat door deze verbouwing een imposant huis was ontstaan.[497] Het huis raakte later in verval. De familie liet het huis in 1941 slopen, naar verluid ook om te voorkomen dat het door de Duitsers zou worden gevorderd. Ook tuinelementen als prielen en koepels zijn verdwenen, net als de boerderij Hulshorst, die na een brand in 1976 werd afgebroken. Het koetshuis en de tuinmanswoning, gebouwd eind negentiende eeuw, bleven wél gespaard. Dichter bij het station verscheen een nieuw, maar veel kleiner huis Hulshorst, waar de laatste eigenaar, mevrouw Van Voorst van Beest, in 1952 overleed.[498]

De oorsprong van de Veluwse buitenplaatsen

De oorsprong van veel Veluwse buitenplaatsen ligt in de zeventiende eeuw. In steden als Harderwijk ontstond een nieuwe klasse van rijke kooplui en regenten. Zij belegden hun geld in grondbezit op de Veluwe (zie deel thema 4.3) en gingen er geleidelijk toe over om daar zelf in de zomer te verblijven. In een bestaande boerderij werd een herenkamer ingericht, een 'mooie' kamer in het woongedeelte van de boer en boerin, waar een vermogende familie uit de stad 's zomers haar intrek kon nemen.

De buurtschap Hulshorst moet in de achttiende eeuw een gewild oord zijn geweest voor de Harderwijkse elite. De haardstedenlijst van Hulshorst van 1749 noemt in Hulshorst 25 'camers'. Een groot aantal werd bewoond door zogenaamde 'capitalisten'.[482] In deze lijsten komen veel namen voor van Harderwijkse burgemeesterfamilies, zoals De Meester, Boonen, Pronck en Geltsayer.[483]

Een aantal camers had zich rond 1750 ontwikkeld tot een afzonderlijk gebouw naast de boerderij, ook wel 'Stenen camer' genoemd. Als een familie veel geld had, of er vaker wilde verblijven, werd de Stenen Camer vervangen door een representatief landhuis. De omgeving van zo'n landhuis kon worden verfraaid met parken, sterrenbossen en vijvers.[484] Het landschap van de buitenplaatsen rond Hulshorst en Nunspeet is weergegeven op de overzichtskaart in thema 2.1.

Hulshorst, erf van voorname eigenaren (code VJ9)

Huis Hulshorst ontstond in het agrarische landschap van de lage hoevestroken (zie thema 2.2). Dit gebied lag voldoende laag om – toen de Camers werden uitgebouwd tot voorname huizen – waterpartijen te kunnen aanleggen.[485]

Hulshorst werd al in 1294 als Holtshorst in archieven vermeld (zie thema 4.8). Soms wordt daarmee de indruk gewekt dat het

De parkstijlen

Landgoed Hulshorst omstreeks 1800, 1900 en 2000. Het deel dat nu als buitenplaats is getypeerd, is met een doorzichtige paarse lijn over de kaartjes getekend. Door schaalverschillen komt de lijn niet helemaal overeen met de topografie op de kaartjes.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 148 28-10-2015 13:33:18

landgoed al tot deze tijd teruggaat, maar dat is zeker niet het geval. Hulshorst was waarschijnlijk in eerste instantie de naam van een boerderij. In de loop van de tijd nam de buurtschap de naam van deze boerderij over.[486] Veel later ontstond hier Huis Hulshorst.

Het erf Hulshorst, dat waarschijnlijk de voorganger was van het latere Huis Hulshorst, werd in 1534 genoemd als bezit van de familie Van Spuelde. Waarschijnlijk was het toen nog een gewone boerderij, onderdeel van het bezit van Gerrit van Spuelde, een van de vroege grootgrondbezitters in dit gebied.[487] Door vererving kwam het goed in handen van de invloedrijke familie Van Arnhem. Omstreeks 1650 was er sprake van 'huys te Hulshorst', een klein erf met ongeveer 1 hectare land.[488]

Door een huwelijk kwam het goed in 1654 in handen van de familie Van Spaen, ook een bijzonder welgestelde adellijke familie. Dergelijke families aasden op lucratieve baantjes als ambtsjonker in het bestuur van de Veluwse scholtambten. Mogelijk was dat de reden om in Hulshorst grond te kopen. Waarschijnlijk heeft de familie Van Spaen nooit op Hulshorst gewoond.[489] De adel verbleef in die tijd liever in de omgeving van Deventer en Arnhem, en de familie beschikte ook over de kastelen Biljoen bij Velp en Moyland bij Kleef.[490] In 1747 duidde de Tegenwoordige Staat van Gelderland het huis aan als 'Oud Ambtelijk Huis'.

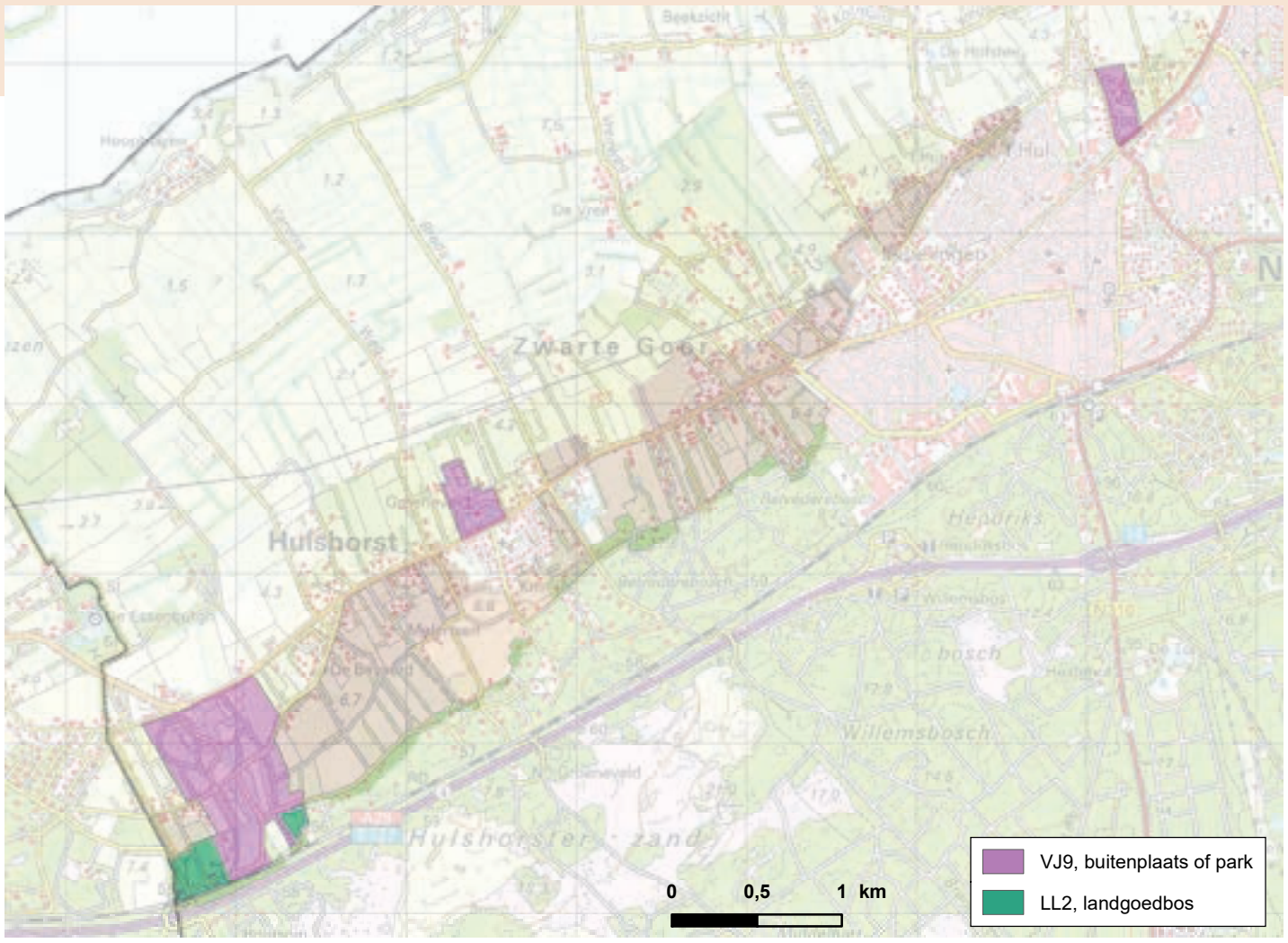

Ontwikkeling tot buitenplaats

In 1767 kocht Engelbert van Ardesch Hulshorst aan. Anders dan zijn voorgangers was hij veel meer aan de Noordwest-Veluwe verbonden. Hij was ontvanger te Harderwijk, waardijn van de Gelderse Munt, en tussen 1795 en 1811 ook schout van Nunspeet.[491] Waarschijnlijk bouwde hij het gebied rond huis Hulshorst uit tot een voornaam verblijf met een buitenplaats. Dat blijkt niet alleen uit de vermelding als 'heerenhuis' in 1798, maar vooral ook uit de detailkaart van het park uit 1805, waarop de parkstructuren duidelijk zichtbaar zijn.[492]

In 1813 kwam Hulshorst in handen van het Harderwijker burgemeestersgeslacht

Voorjaar op de oude buitenplaats Hulshorst. Gazon met daarachter een slingerende laan met rode beuken.

CultAtlas_Nunspeet_DEF_herkoppeld2.indd 149 28-10-2015 13:33:29